Auschwitz: det moderna projektets kulmen eller kollaps?

AV CAJ SCHMITZ

Om sociologin är det moderna samhällets vetenskapliga självreflexion så är Hitlertyskland en viktig händelse för sociologin att förhålla sig till. Det Tredje Riket och framför allt judeutrotningen har för senmoderna reflekterande människor blivit ett slags ondskans absoluta referenspunkt. Jag tror att de flesta läsare känner igen hur man i en moraldiskussion eller en polistisk diskussion förr eller senare alltid återkommer till Auschwitz och Hitler som emblematiska exempel på varför en viss ståndpunkt är ohållbar. En hållning man ibland stöter på är den som Theodor W Adorno sammanfattat med orden "att skriva en dikt efter Auschwitz är barbariskt". François Lyotard följer en liknande linje och menar att Auschwitz betyder en likvidering av förnuftet: förintelsen är en händelse vars unika ondska gör att den systematiska reflektionen måste ställas in – Auschwitz är bortom vår fattningsförmåga. Inte desto mindre ägnar sig Adorno åt estetisk teori efter Auschwitz och betonar konstens emancipatoriska potential. Lyotard å sin sida använder Förintelsen i en systematisk reflektion där han dödförklarar det moderna samhällets "metaberättelser". Nazityskland fungerar i båda fallen som en ondskans absoluta referent i den moderna historien, som ett slags moralisk nollpunkt. Utan tvivel är det ur ett eurocentriskt perspektiv som minnet av Förintelsen har fått denna exceptionella normativa kraft, ty folkmord och bestialitet har förekommit på andra håll under modern tid. Att Förintelsen iscensattes mitt i det moderna Europa, framstegets högborg, i poeternas och tänkarnas land, förser judeutrotningen med dess speciella aura av svartaste svart.

Inledning

Två huvudstråk i den intellektuella samhällsdebatten utgörs av postmodernisterna och deras kontrahenter, låt mig kalla dem "upplysningsvännerna". I debatten dem emellan utgör Förintelsen just en gemensam referens. Debatten handlar djupast sett om relationen mellan förnuft och oförnuft, men kanske

Caj Schmitz var filosofie magister och doktorand vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet. Hans forskning rörde New Age-rörelsen, men inbegrep även vetenskaps- och moderniseringsteori.

inte främst ur ett kunskapsteoretiskt perspektiv, utan snarare ur ett normativt. Postmodernistiska tänkare som Michel Foucault menar att förnuftet är förtryckande: Förnuftet förtrycker i sin klassifikationsiver och kontrollmani de "oförnuftiga" objekt som det självt definierar (som "oförnuftiga") och på så sätt producerar (som objekt för manipulation). I linje med ett sådant resonemang menar Zygmunt Bauman att Förintelsen ska förstås som resultatet av ett förnuft som har löpt amok[1]. Postmodernisterna väljer att fokusera moderniseringsprocessens förtrycks- och disciplineringstendenser istället för att betona dess emancipatoriska rättvise- och välståndspotential. Härigenom menar de att de kan förklara nazistregimens utskiljande och utrotning av "onormala" minoriteter – judar, zigenare, homosexuella och sinnessjuka - och teknokraternas aktiva roll i detta[2]. Mot en sådan tolkning av judeutrotningen och Hitlertyskland står bl a sociologerna Jeffrey Herf och Talcott Parsons samt historikern Robert L Mosse. Dessa ser nazismen och dess dåd tvärtom som en produkt av antirationell ideologi[3]. Upplysningsvännernas position, om man kan tala om en enda sådan, går ut på att nazistregimen och dess gärningar måste förklaras av specifika drag i Tysklands historia, ideologiskt och/eller strukturellt. Här betonas ofta de drag av *völkisch* antimodernism som nazistideologin gav uttryck för[4]. Man brukar också peka på Tysklands relativa efterblivenhet jämfört med andra länder (England, Frankrike och USA, d v s de jämförbara industrinationerna)[5]. Tyskland var inte tillräckligt grundligt moderniserat, vilket fick ödesdigra konsekvenser.

Detta ska diskuteras i denna artikel. Tillspetsat uttryckt: Var Förintelsen en logisk följd av det moderna projektets förnuftstro eller var den ett resultat av antimodernism och upplysningsfientlighet? Denna fråga utgör en viktig skiljelinje i diskussionen mellan anhängarna av det moderna projektet och deras postmodernistiska motståndare[6].

Ett problem för debatten mellan upplysningsvänner och postmodernister är att de väljer att fokusera olika aspekter av upplysning och modernisering. Postmodernisterna likställer upplysningen med Bacons hopp om den vetenskapliga naturbehärskningen och Condorcets scientistiska framstegstro. Upplysningsvännerna å sin sida tenderar – åtminstone då de inte hyser en "klassiskt modern" och något daterad framstegstro[7] – att istället poängtera den franska revolutionens paroll om frihet, jämlikhet och broderskap samt upplysning i Kants bemärkelse som befrielse från överflödigt herravälde och auktoritetstro genom förnuftig diskussion på en fri offentlig arena. "Upplysningsprojektet" betyder alltså olika saker för upplysningsvänner och postmodernister. Att avgöra vilka som har bäst tolkning låter sig huvudsakligen avgöras argumentativt, ty historiskt så innehöll upplysningen såväl "totalitär" scientism och planism som

ett pluralistiskt imperativ om åsiktsfrihet och demokrati. Jag kommer i den avslutande diskussionen att ställa mig på upplysningsvännernas sida, då jag menar att den postmodernistiska bilden av upplysning och modernitet är alltför ensidig.

Artikelns frågeställning är alltså om nazismen och Förintelsen berodde på för mycket eller för lite upplysning och modernisering. Artikeln granskar Zygmunt Baumans postmodernistiska hållning i frågan, varefter den nazistiska ideologins rötter i den *völkische* rörelsen[8] och romantiken tas upp för att ge en annan bild än den Bauman förmedlar. Olika tolkningar av nazismens förhållande till moderniseringen ställs mot varandra och jag ansluter mig till Jeffrey Herfs ståndpunkt, som innebär att nazistregimens märkliga politik av teknikssatsning och antimodernism ska förstås som konsekvensen av dess "reaktionära modernism", ett begrepp som Herf myntar för att fånga den ideologiska syntesen av teknikbejakelse och romantik. Avslutningsvis diskuterar jag nazismens och Förintelsens förhållande till modernitet och upplysning. Jag vill visa att den tyska katastrofen berodde på för lite modernisering och upplysning, snarare än på för mycket. Nyckelordet är avdifferentiering. Om modernisering innebär en differentiering av samhälle och världsåskådning, så var nazismen en radikal reaktion mot denna: politiskt-strukturellt avdifferentierade den samhället genom att införa en absolut instans, Führern och hans parti, som allt måste foga sig under utan motstånd och ideologiskt avdifferentierade den tänkandet genom att införa en världsåskådning av absolut karaktär.

Den postmodernistiska positionen

Den postmodernistiska hållningen till modernitet och Auschwitz föregicks av Horkheimers och Adornos *Upplysningens dialektik*, som hävdade att förnuft, myt och våld är sammanflätade: "[...]över den fullständigt upplysta världen strålar samtidigt katastrofens segertecken."[9] Nazistregimens illdåd är bara ett historiskt uttryck för en allmän tendens i den västerländska moderniteten som sådan.[10] Det instrumentella förnuft som människan begagnar i sin strävan efter herraväldet över en ursprungligen övermäktig natur leder till att hon slutligen använder samma tänkande gentemot andra människor och mot sig själv. Människan blir reducerad till objekt, ett naturligt ting att bemästra och manipulera. Också i vetenskapen, naturbehärskandets yppersta redskap, får naturen sin "hämnd": positivismen är ett tänkande som ser naturen, som skulle kontrolleras, som den yttersta sanningen (naturlagen). Det vetenskapliga tänkandet kommer alltså, precis som det ursprungliga magiska tänkandet (som genom att härma naturen sökte kontrollera och beveka den), att efterlikna naturen[11].

Detta betyder att naturens förhållanden får sitt genomslag också på kulturens område och ytterst blir det självbevarandet och den starkares seger som blir de ultimata normerna för mänskligt handlande. Civilisationen slår över i barbari och upplysningen i mytologi: fascismen föds[12]. Men till skillnad från postmodernisterna, vars förnuftskritik är total, så vet Horkheimer och Adorno att det enda goda argument man kan anföra mot förnuftet är att det inte är förnuftigt nog och ytterst när de en liten förhoppning om att förnuftet ska besinna sig, d v s bli självreflexivt och medvetet om sina gränser.[13]

Hos postmodernisterna finner vi också en "dialektik" mellan förnuft och oförnuft, där förnuft och dess motsats anses beroende av varandra: förnuftet förutsätter oförnuftet för sin existens och tvärtom. Ett dylikt dialektiskt resonemang – utan någon hegeliansk försoning – finner man hos den kanske främste postmodernistiske tänkaren av dem alla, Jacques Derrida, som menar att varje positiv term bygger på en bortträngd eller underordnad negativ term, som alltså i själva verket är konstituerande för den positiva termen. Detta innebär, enligt honom, att den positiva termen inte längre är fullt positiv liksom att den negativa termen inte heller är rent negativ. Genom denna dialektik menar Derrida att själva motsättningen mellan positivitet och negativitet upphävs (men alltså inte i en ny positivitet eller syntes).[14] På ett liknande sätt menar Foucault[15] att definitionen av förnuft är beroende av definitionen och uteslutningen av oförnuft, något som dock inte förnuftet kan erkänna, ty ett erkännande av förnuftets beroende av oförnuftet betyder att erkänna oförnuftet *i* förnuftet. Därför inskärper den förnuftiga ordningen gränsen mot "sitt andra" genom makt och terror. Eller också går den ett steg längre och försöker utplåna det andra för att därigenom avvärja hotet mot sig (jämför Foucaults analyser av de samhälleliga normaliseringspraktikerna). Den förnuftiga samhällsordning av humanism, frihet och rättvisa som upplysningen eftersträvade födde på så sätt bestialitet, tvång och orättvisa mitt i själva sin förnuftiga praktik.

I denna postmodernistiska tradition av förnuftskritik skriver Zygmunt Bauman. Han har ägnat en uppmärksammad bok, *Auschwitz och det moderna samhället* (1991a), åt att argumentera för att det moderna projektet skapade Förintelsen, men de teoretiska utgångspunkterna för hans tes om sambandet mellan modernitet och judeförföljelsen återfinns tydligast i hans *Modernity and Ambivalence* (1991b).

Zygmunt Bauman: Auschwitz som en följd av det moderna

På tre, delvis motsägelsefulla sätt, kopplar Bauman ihop Förintelsen med det moderna projektet: *För det första* menar han att den moderna byråkratin ska-

pade själva målet om judeutrotning genom sitt rutinmässigt målrationella förfarande. *För det andra* hävdar han att modern administration och teknik utgjorde medlen för infriandet av det bitvis för- eller antimoderna målet om ett judefritt territorium. *För det tredje* var själva målet om ett judefritt territorium en produkt av den moderna drömmen om ett rationellt och enhetligt samhälle. Låt mig börja med punkt två och tre, där motsägelsen finns. Att målet om ett judefritt territorium skulle vara av icke-modernt slag hävdar Bauman mest i förbigående. Han skriver: "Visserligen var det inte byråkratin som framkallade rädslan för rasbesmittelse eller den rashygieniska tvångsföreställningen. För detta behövde den visionärer [...]"[16]. Frågan blir då om dessa visionärer gav uttryck för modernitet eller om deras visioner var av annat slag. Bauman besvarar den frågan motsägelsefullt. På ett ställe skriver han att nazisternas projekt var antimodernt, att visionärerna ville skapa ett *völkisch* samhälle och förhindra modernitetens vidare framsteg[17]. Han säger också att rasismen var ett "modernt vapen" i en "premodern eller åtminstone inte helt modern kamp"[18]. Men huvudtonen i hans *Auschwitz och det moderna samhället* är en annan, nämligen att det var det moderna projektets förnuftsoptimism som stod för den vision som krävdes för att byråkratin skulle sätta igång Förintelsen: "Byråkratin är i sitt innersta väsen kapabelt till folkmordshandlingar. För att inlåta sig i sådana handlingar behöver den möta en annan av modernitetens uppfinningar: en djärv plan över en bättre, förnuftigare och rationellare samhällsordning – exempelvis ett rasmässigt enhetligt eller klasslöst samhälle [...]" [19]. Låt mig vänta en liten stund med att dyka djupare ned i Baumans resonemang om den moderna förnuftsutopismens skuld i Förintelsen och först se vad han har att säga om byråkratin, i den weberianska traditionen själva emblemet för moderniteten. Modern byråkrati, hävdar Bauman, innebär att ett moraliskt ansvar ersätts av ett tekniskt[20]. Genom den långtgående arbetsdelningen, där varje tjänsteman har en liten specialkompetens, försvinner överblicken och själva ändamålet med den byråkratiska uppgiften ur synfältet. Den enskilde byråkratens ansvar blir i stället att så effektivt som möjligt sköta sin specifika arbetsuppgift. Den föreliggande tekniska uppgiften blir ett självändamål. Dessutom blir de människor som behandlas i den byråkratiska processen reducerade till objekt utan unika kvaliteter – de avhumaniseras. Med andra ord finns i det moderna samhället strukturer som genom det instrumentella förnuftet bereder marken för folkmord. Men Bauman går alltså ett steg längre och hävdar (punkt ett ovan): *"[...] själva föreställningen om en Endlösung var [i stor utsträckning] ett resultat av den byråkratiska kulturen."*[21] I och för sig var det Hitler som satte upp målet om ett judefritt Tyskland, men idén om *utrotning* skapades av

byråkratin, hävdar han. Först var avsikten att utvisa judarna, eftersom det sågs som ett praktiskt och kostnadseffektivt sätt att uppfylla Führerns mål. Men då det tyska riket expanderade blev det problematiskt. Det judiska reservat som sedan planerades i centrala Polen skulle bli för komplicerat att övervaka. Adolf Eichmann försökte därefter utarbeta en plan för deportering av judarna till Madagaskar (när väl Frankrike besegrats), en plan som visade sig vara svår att genomföra. I takt med krigsframgångarna föddes så tanken på ett judefritt Europa och judarna skulle nu förvisas till avlägsna trakter i Sovjetunionen, som man trodde snart skulle vara kuvat. Men Sovjetunionen visade sig vara starkare än väntat och den 1 oktober 1941 lät Himmler inställa all judisk emigration och i stället valde man en annan lösning: utrotning.[22] Bauman sammanfattar:

> Den mest förkrossande lärdom som kan dras från analysen av den 'slingrande vägen till Auschwitz' [23] är att *valet av fysisk utrotning som det riktiga medlet för uppgiften att nå målet* Entfernung - i sista hand - *var en produkt av rutinmässiga, byråkratiska förfaringssätt:* mål-medel-kalkyl, budgetbalansering, sträng regeltillämpning.[24]

Byråkratin i Nazityskland skapade alltså Förintelsen, om man får tro Bauman. Judeutrotningen var modern.

Så till själva visionen om det judefria territoriet, en vision som Bauman kallar modern och icke-modern om vartannat. Men huvudsakligen menar han alltså att även den var följden av det moderna projektet. I sin bok *Modernity and Ambivalence* (1991b) går Bauman till angrepp mot upplysningens och det moderna projektets förmenta tendens till hårdför social ingenjörskonst. På postmodernistiskt manér vill han visa hur förnuftskampen för rättvisa och universalism skapade motsatsen: förföljelsen och elimineringen av det som producerades som förnuftets andra. Han börjar i en språkfilosofisk reflektion á la Derrida för att visa hur begreppens påstådda våld mot tingen under moderna omständigheter stegras till strävan efter heltäckande klassifikatoriska nät som inte tål något undanglidande eller ambivalent. Viktigt i sammanhanget är att ambivalensen skapas just av begreppen, vilket i sin tur föder ännu fler begrepp etc i en ond cirkel. Bauman:

> Though born of the naming/classifying urge, ambivalence may be fought only with a naming that is yet more exact, and classes that are yet more precisely defined: that is, with such operations as will set still tougher (counter-factual) demands on the discreteness and transparency of the world and thus give yet more occasion for ambiguity.[25]

På detta sätt skapar kampen mot ambivalens och obestämbarhet ständigt nya

problem när den försöker lösa de gamla. Denna onda cirkels intensitet varierar enligt Bauman historiskt och med nivån av vetenskaplig och teknisk utveckling. Han hävdar att moderniteten till sitt väsen var[26] en långt driven kamp mot ambivalens: ordningen var dess främsta uppgift och hierarkiska dikotomier var dess själva kärna. Det moderna projektet vilade enligt Bauman på att den sociala ordningen för första gången sågs som ett tekniskt problem som måste lösas, i kontrast till det traditionella samhällets förment gudsgivna eller naturliga ordning. Den moderna staten kan i stort förstås utifrån sin klassifikations- eller definitionskraft: "[...]the sovereignity of the modern state is the power to define and to make the definitions stick[...]"[27]. Men denna ordningsskapande aktivitet producerar alltså ordningens baksida, kaos. Denna oordning bestäms negativt, som avvikelse från normen. Bauman följer också här Derrida, som hävdar att den term som postuleras som positiv och närvarande i själva verket är beroende av sin motsatta term, den term som av den västerländska "närvarometafysiken" ses som sekundär och härledd. Det skapas på så sätt en hierarkisk dualism där den förmodat positiva termen tränger undan den förmodat negativa. Hierarkin beror av makt.[28] På motsvarande sätt menar Bauman att kaos trycktes ned i det moderna samhället och att den moderna staten och det moderna medvetandet i själva verket i högsta grad var beroende av det kaos och den obestämbarhet den trängde undan och förföljde – för att överhuvudtaget kunna skapa ordning. Det var också detta som garanterade det moderna projektets dynamik. Genom att sätta upp ordningens omöjliga mål (den absoluta sanningen, den rena konsten, historiens slut o s v) kunde det moderna projektet fortsätta sin rastlösa marsch; genom detta gavs mål och riktning samtidigt som de problem som skulle lösas ständigt reproducerades. Det moderna strävade efter det absoluta och det totala men eftersom det på vägen dit isolerade de problem som skulle lösas så fragmentariserade det också oavbrutet världen: "Opacity emerges at the other end of the struggle for transparency. Confusion is born out of the fight for clarity. Contingency is discovered at the place where fragmentary works of determination meet, clash and intertangle."[29]

"Främlingen" är Baumans begrepp för de människor som kom i kläm på grund av det moderna samhällets klassifikationsmani. Främlingen är ett undanglidande och ambivalent element som varken passar in i vän- eller fiendekategorin, utan som befinner sig på linjen mellan dem. Därför upplevs främlingen som hotande: han/hon ifrågasätter denna enligt Bauman för allt socialt liv elementära distinktion. Bauman säger: "Undecidables brutally expose the artifice, the fragility, the sham of the most vital of separations. They bring the outside into the inside, and poison the comfort of order with suspicion of chaos. This

is exactly what the strangers do." I det traditionella samhället var främlingen aldrig ett så allvarligt hot, ty detta samhälle utmärktes enligt Bauman av en "tät socialitet". Den traditionella världen var generellt sett enbart fylld av vänner och fiender – det fanns lite utrymme för främlingar. De främlingar som verkligen dök upp sögs snabbt upp i vän – eller fiendekategorin. Den moderna nationalstatens universalistiska strävan, som tog sig uttryck i uniformering av stora områden, slog sönder den traditionella assimileringen; de gamla samhörigheterna – förutsättningen för nämnda assimilering – ersattes av en konstruerad och imaginär samhörighet: medborgarskapet, påtvingat från ovan. Detta medförde att nationalstatens primära angreppsmål kom att bli främlingen snarare än fienden, påstår Bauman.[31]

Situationen för sekelskiftets tyska judar[32] är det exempel som Bauman prövar sina teoretiska vapen på. Judarna var segregerade också i det traditionella samhället, men moderniteten lade till främlingsskapet. Judarnas kulturella annanhet var inte särskilt hotande i det traditionella samhället, eftersom detta samhälle var segmenterat och det var normalt att segmenten var åtskilda. I en samhällsordning baserad på ständer och kaster var judarna bara ett stånd eller en kast bland andra. Med moderniteten följde en turbulent social mobilitet, inte minst bland judarna, som gjorde att trygga avstånd och strikta åtskillnader försvann. Juden blev hotande. Men varför uppstod detta hot, varför assimilerades inte juden och blev en medborgare bland andra? Jo, en sådan assimilation är enligt Bauman lömsk: "[...] it renders the strangeness of the stranger yet more obstrusive [...]"[33]. Främlingsskapet understryks av assimileringsförsök, ty bara den infödde har privilegiet att *vara* – främlingen måste *bli*. Den inhemska *know how* är så gott som omöjlig att introjicera för främlingen, som ständigt måste reflektera kring den värld han/hon befinner sig i. Detta leder också till att främlingen inte tar saker och ting för givna på samma sätt som de infödda, något som understryker det hotfulla i främlingens uppenbarelse. Dessutom underkänns assimilering nästan alltid av den infödde, menar Bauman vidare: främlingen gör sig till, maskerar sig. (Det vore ju också att underkänna "vår" gemenskap om den kunde läras in hur lätt som helst av vem som helst.) Med moderniseringen förvandlades alltså judarna till "smuts" i de förhatliga skarvarna i det förnuftiga samhällsbygget: "*De [judarna] var dunklet i den värld som kämpade för klarhet, tvetydigheten i den värld som längtade efter visshet.*"[34] De moderna idéerna om likhet inför lagen och medborgarskap förvandlade judarnas annanhet och separation till ett tekniskt problem som måste administreras: "Judarnas avskildhet var inte längre naturlig [...] I stället föreföll den vara hopplöst konstlad och bräcklig. Vad som förr var ett axiom, en tyst accep-

terad förutsättning, blev nu en sanning man måste visa och bevisa [...] En ny *naturenlighet* måste nu *konstrueras* [...]"[35] Den religiösa distinktionen räckte p g a sekulariseringen inte längre för att förklara judarnas särart och judendom måste därför ersättas med judiskhet. Rasistisk antisemitism blev det moderna uteslutningsmedlet, säger Bauman, som ser rasismen som en form av modern social ingenjörskonst. På två sätt hävdar han att rasismen var modern: för det första detroniserade upplysningen Gud och satte på hans tron naturen, något som frenologi, fysionomik och rasism blev uttryck för; för det andra skapade upplysningen en tekniskt manipulativ attityd till världen. Trädgårdsskötsel och läkekonst var arketypiska för denna attityd när man ville bygga den nya sköna världen. Hälsa, hygien och normalitet var slagorden. Bauman menar sig i Hitlers språkbruk finna att denna upplysningsattityd var levande i nazisternas raspolitik: judarna jämfördes med baciller, ohyra, virus och i ett brev till Himmler 1942 jämför Hitler kampen mot judeviruset med den kamp som Pasteur fört.[36]

Vi ser att Bauman i *Auschwitz och det moderna samhället* ger både en intentionalistisk och en strukturell förklaring till Förintelsen. Å ena sidan säger han att det moderna samhället bara ställde medlen till förfogande för ideologiska mål. Dessa ideologiska mål kallar han dels antimoderna, dels menar han att de följde ur det modernas sociala ingenjörskonst, rasism och utopism. Här är Bauman ambivalent, men läser man boken i ljuset av hans senare *Modernity and Ambivalence* så blir han entydigare: det ökade judehatet ska förstås som en produkt av det moderna projektets klassifikatoriska mani, av dess rationalitet. Å andra sidan (strukturellt) hävdar han att den moderna byråkratins moraliskt blinda målrationalitet skapade judeutrotningen.

En studie som delvis styrker Baumans tes om modernitetens skuld i Förintelsen är Christopher R Brownings *Ordinary Men* (1992), som handlar om hur skrämmande enkelt helt vanliga familjefäder förmåddes att arbeta med judeutrotningen. Han visar hur arbetsdelning och fjärmandet från det konkreta mördandet gjorde att en mindre andel vägrade att deltaga och når alltså samma slutsats som Bauman når när det gäller specialiseringens moraliskt avtrubbande effekter. Ett annat möjligt modernt drag som Browning pekar på är att beredvilligheten att lyda i ganska stor utsträckning kan ha styrts av karriärförhoppningar. En stor andel av den polisbataljon som Browning granskar kom från enkla arbetarklassförhållanden och viljan att lyda var sannolikt avhängig en önskan om att få stanna inom polisen.[37] De moderna drag i Förintelsen som Browning pekar ut är alltså specialisering och arbetsdelning, meritokrati och möjligheten till socialt avancemang. Nu lägger han inte entydigt skulden på

moderniteten, utan framhåller minst lika mycket de speciella historiska omständigheterna, Tysklands *Sonderweg*, till att det gick som det gick[38].

Nazismens antimodernism?

Bauman hävdar alltså dels att nazisternas visionärer var romantiskt antimoderna och dels att de var upplysningsmässiga. I slutändan lägger han emfasen vid det sistnämnda: det var drömmen om ett rationellt ordnat samhälle utan pluralism och mångtydighet som ledde till målet om judeutrotningen. Frågan om det moderna projektet verkligen kan beskrivas som en entydig strävan efter total ordning och kontroll lämnar jag till den avslutande diskussionen; nu vill jag ifrågasätta om nazistvisionärerna var så i linje med upplysningen som Bauman hävdar. Detta ska jag göra genom att peka på deras avhängighet av den radikalt upplysningsfientliga *völkische* rörelsen, men också genom att understryka nazinationalismens beroende av romantikern Johann Gottfried von Herders begrepp om *Volksgeist*.

Nazisternas främste ideolog var Alfred Rosenberg (1893-1946)[39] och han erkänner bara Richard Wagner, Friedrich Nietzsche, Paul de Lagarde och Houston Stewart Chamberlain som nationalsocialismens anfäder[40]. I verkligheten var de ideologiska förelöparna många fler och uppvisar en ganska stor spännvidd: de var alltifrån professorer till ockulta profeter. Att utreda hela den *völkische* rörelsen och dess inflytande på NSDAP låter sig inte göras här, utan jag måste nöja mig med att hänvisa till George Mosses *The Crisis of German Ideology* (1966) och Nicholas Goodrick-Clarkes *The Occult Roots of Nazism* (1992). Ingen av de fyra föregångare som Rosenberg nämner kan kallas för upplysningsförespråkare. Nietzsche är den mest motsägelsefulla av dem och hos honom kan man finna såväl vetenskapsoptimistisk retorik som förnuftskritik på livsfilosofiska grundvalar. Sammantaget måste man påstå att det var antihumanisten och förnuftskritikern Nietzsche som var den som gick till eftervärlden och i nazisternas händer lades till detta antisemitism och tysknationalism (båda delarna saker som Nietzsche avskydde).[41] Wagner levde ut rollen som det romantiska konstnärsgeniet. Han iscensatte i Bayreuth sina operor som storslagna teutoniska mysterieskådespel och hans målsättning var att andligen förena det tyska Folket[42] genom sina pangermanska och mytologiskt genomdränkta antisemitiska operor. Hitler gjorde efter sitt maktövertagande Bayreuth till en nationell helgedom.[43] Paul de Lagarde, en av den *völkische* rörelsens fäder, var en ledande auktoritet i orientalism, men hans akademiska värv hindrade honom inte från att vara lagd åt mystik och antisemitism. Tvärtom. Han tolkade judarnas särart i religiösa termer: de ansågs vara andligen förtorkade,

då deras levande religiositet hade kvävts under oket av steril dogmatism och stränga lagar. Detta öde hade drabbat även kristendomen, ansåg Lagarde, eftersom Paulus hade kringskurit den ursprungliga och rena kristendomen med den hebreiska lagen (en central tanke för de flesta kristendomskritiker och -reformatörer i den *völkische* rörelsen). Materialism och judendom måste därför bekämpas, så att den tyska nationens levande andliga enhet kunde uppnås. Men vägen dit måste passera en slutgiltig strid mellan det judiska och det sant tyska. Om en viss ambivalens kan utläsas hos Lagarde i judefrågan, så beror det inte på någon humanism, utan på bristen på rasteori (som spreds på allvar först på 1870-talet, då Lagardes världsåskådning redan var färdigformulerad). Efterhand blev Lagarde alltmer antisemistisk och han slutar i att uppmana till utrotningen av judarna, som jämförs med baciller.[44] Chamberlain, slutligen, var den rasteoretiker som var viktigast för nazismen. Inte heller denne kan sägas stå i linje med upplysningen eller vetenskapligheten, och ett tvivlets skugga kastas därmed på Baumans påstående att rasteorin är ett tecken på nazismens och judeutrotningens moderna karaktär. Chamberlain blandade friskt (förment) vetenskap och mystik, men det var mystiken som drog det längsta strået. Utifrån en säregen tolkning av Kant menade han att man genom en rasspecifikt tysk mystisk intuition kan nå tinget i sig. Å ena sidan, sade Chamberlain, finns det en germansk vetenskap som med största exakthet kan beskriva den empiriska världen; å andra sidan – och mer centralt – finns det en germansk religiositet som har förmågan att nå tingens essens. Genom mystisk intuition kan tysken komma i samklang med sin inre rasmässiga natur, med sitt Folk och med hela kosmos. Därigenom kan tyskarna få den kraft som de behöver för att fortsätta den eviga manikeistiska kampen mot den andra viktiga rasen, judarna (kampen mellan dessa två raser har bestämt hela världshistorien, enligt Chamberlain). Judarna upprätthåller sin rasrenhet genom en omänsklig yttre lag, medan tyskarna är rasrena i kraft av sin inre andlighet. Juderasen kämpar för makt genom osköna mekanistiska planer (i enlighet med lagens externa karaktär) och det gäller för germanerna att se detta och vägra ha med materialismen att göra. Chamberlain var, trots tonvikten vid ariernas inre andlighet och föraktet för judarnas materialism, inte vetenskaps- och teknikfientlig på något absolut sätt, utan ville – på "reaktionärt modernistiskt" manér[45] – att vetenskap och teknik skulle ställas i Folkets tjänst, som ett uttryck för rassjälen. Yttervärlden skulle avspegla den inre, precis som fysionomin sades uttrycka individens själ[46]. En andlig revolution, som inte uteslöt ett handfast våld mot judarna, skulle omdana nationen och leda till ett framåtriktat återgående till ett pseudo-agrarsamhälle.[47]

Den *völkische* rörelsen var ett nätverk av personliga kontakter och korsvisa publikationer. *Die Sonne,* en tidskrift för "nordisk världsåskådning", grundades 1923. Dess skribenter hade olika perspektiv, men delade samma grundläggande *völkische* och rasistiska mål. Bland skribenterna märks nazisternas blivande jordbruksminister, Walther Darré, och rasteoretikern Hans K F Günther.[48] Den inflytelserike Alfred Schuler spred den *völkische* antisemitismen i München genom offentliga föredrag och sannolikt hörde Hitler honom.[49] Tarnhari var en annan och märklig figur som spred Guido von Lists[50] idéer i Tyskland. Han sade sig vara en reinkarnerad ledare av den gamla germanska ätten Völsungen och fick inflytande genom Lists entusiastiska stöd. Hans främste förespråkare i Tyskland kom att bli Dietrich Eckart (1868-1923), Hitlers mentor i nazismens tidiga dagar.[51] En väsentlig del av det direkta ursprunget till NSDAP finns i de grupper som försökte skapa en enad *völkisch* och antisemitisk front före Första Världskriget. Historien om hur NSDAP växte fram ur det *völkische Thule Bund* har berättats förut, så jag återger den inte här[52]. Så småningom övergav emellertid NSDAP den *völksiche* rörelsens *bündische* linje till förmån för masspartiets principer och Hitler spyr i *Mein Kampf* galla över alla ineffektiva politiska brödraskap och sekter. Nazisternas senare förbud mot religiösa sekter och motarbetande av diverse *völkische* grupper behöver emellertid inte tolkas som att dessa var ideologiska fiender. Antagonismen kan i stället förklaras med maktkamp och politisk pragmatik: inga skulle få konkurrera med den enda sanna rörelsen. Ideologiskt fanns likheterna dock där, även om nazisternas antikapitalism och fientlighet mot det borgerliga samhället avtog av pragmatiska skäl[53]. En annan skillnad gentemot den *völkische* rörelsen är att NSDAPs "tyska revolution" inte fastnade i vag upplevelseorientering och mystik, utan allt kanaliserades in i antisemitismen, varigenom man fick en handfast fiende som stod för all samtidens dekadens (liberalism, socialism, urban kosmopolitism etc, d v s all modern splittring). Denna antisemitism formulerades dock redan av *völkische* grupper: en judisk konspiration låg bakom tyskarnas alla svårigheter.[54] Även de olika alternativen till lösningen av "judefrågan" som Bauman tillskriver den moderna byråkratin formulerades av *völkische* tänkare – från deportering till Madagaskar till utrotning[55]. En annan sak som styrker nazismens beroende av *völkisch* och mystisk världsåskådning är vissa ledande nazisters trosföreställningar och personliga kontakter med *völkische* grupper och mystiker[56]. Till exempel hade den "banala" byråkraten Eichmann som ung ingått i den rasistiska ungdomsorganisationen *Die Greifen* (Hökarna) under ledning av Ottger Gräff, som (misslyckat) försökte skapa en *völkisch* enhetsfront under egen ledning[57].

Henry A Turner menar att nazismen måste förstås som radikalt antimodern i linje med den *völkische* agrarromantiken. Hitler hade all makt samlad i sin hand och Turner menar därför att Hitlers egna föreställningar är avgörande då det gäller att bestämma nazismens väsen. Han poängterar Hitlers ogillande av kosmopolitism och urbanitet och menar att dennes föreställning om *Lebensraum* var helt avgörande för Nazitysklands politik. *Lebensraum*-politiken gick ut på att erövra odlingsbar mark, vilket skulle möjliggöra en återgång till ett mytologiskt färgat bondesamhälle. Genom *Lebensraum* skulle beroendet av produktion och export av industriprodukter upphävas och Tyskland skulle kunna kasta av sig den moderna kvarnstenen.[58]

Sekelskiftets nationalism har en viktig grund i Herders begrepp om *Volksgeist*, d v s i tanken att ett folk har en unik essens som det måste uttrycka i sin speciella kultur. Om detta kulturella uttryck förvanskas eller undertrycks, förtvinar också folket. Men även om denna nationalism är modern, så utgör dess upphov och grundtanke en reaktion mot huvudfåran i upplysningstänkandet. Den levande helheten (den hela människan, enheten natur och kultur etc) gick förlorad i upplysningstänkandet, menade Herder och den romantiska expressivismen som följde på honom. Genom det kreativa uttrycket kunde människan nå sitt självförverkligande och försoningen mellan naturen och människorna komma till stånd. Den enskilde har inom sig en idé eller form som han eller hon har att manifestera expressivt. Det samma gäller alltså ett folk.[59] Detta betyder också att det expressiva folket har en samtidigt bakåtriktad och framåtriktad inställning: det gäller att skåda in i Folksjälen, vilket bäst görs genom att ta fasta på gamla seder och myter (under romantiken "upptäcks" också en mängd förment urgermanska myter[60]), för att det kollektiva självförverkligandet (i framtiden) ska kunna bli möjligt. Tonvikten vid gamla traditioner och myter har sin udd riktad mot upplysningens vilja till avtraditionalisering och dess syn på myt som lögn. När senare nazisternas förste rustningsminister Fritz Todt hyllade de nya motorvägarna som ett konstnärligt uttryck för den tyska anden så var det just idéer med ursprung i den expressivistiska romantiken som han gav uttryck för, och mindre en upplysningsmässig framstegsoptimism. Nazisternas förhållande till tekniken återkommer jag strax till, men jag bör redan nu tillägga att den romantiskt expressivistiska nationalism som nazisterna gav uttryck för var betydligt mer aggressiv och hård än den ursprungliga romantikens[61]. Det var i den *völkische* rörelsen och i nyromantiken som den ursprungliga romantikens spektrum förskjöts till inte bara agrarromantik[62], utan också till våldskult[63].

Pro et contra

Det finns omständigheter som tyder på att det är fel att uppfatta nazismen som entydigt antimodern, vare sig denna antimodernism anses ha sin grund i romantiken eller i den *völkische* rörelsen. (Dessutom är det tvivelaktigt att uppfatta såväl romantiken som den *völkische* rörelsen som helt och hållet antimodern, vilket jag återkommer till nedan.) Studier av Hitlers föreställningar och av de socialpolitiska programmen hos *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) och andra NSDAP-organ visar att målet inte alls var att återupprätta en mytiskt förgången värld av bönder och hantverkare. Snarare befrämjades tekniken i syfte att öka industrialiseringen. Vad Hitlers *Lebensraum*-politik angår så var det inte så mycket en agrarromantisk utopi som drev honom, utan snarare förekomsten av olja, nickel och annan mineral, råvaror som skulle möjliggöra ett stort industriellt kliv framåt.[64] Inte heller Hitlers mål om ett självförsörjande Tyskland, oberoende av exportindustrin, behöver nödvändigtvis tolkas som som uttryck för antimodern agrarromantik.[65]

Historikern Roger Griffin tillhör dem som anser att det är missvisande att se nazismen som en förlängning av den *völkische* ideologin. Enligt Griffin var nazismen inte antimodern och för att stödja sin tes pekar Griffin på företeelser i Nazityskland som han menar inte kan kallas annat än moderna: *Autobahn*, fyraårsplanen 1935-39, *Amt Schönheit der Arbeits*, organisationerna DAF och *Kraft durch Freude* nämner han som de tydligaste exemplen. Denna framåtriktade nazism övertrumfade enligt Griffin tydligt den romantiska nazismen à la Darrés *Blut und Boden-rörelse*, som han dessutom i sin iver att tolka nazismen som modern menar bör betraktas som en modern folkhälsorörelse. Han varnar också för att betrakta den ökända konstpolitiken som reaktionär. Under regimens tidiga år ville Goebbels nämligen att expressionismen skulle få ett officiellt erkännande som det sanna uttrycket för ariernas kreativa krafter, men Hitlers personliga smak dömde ut den moderna konsten som dekadent och gjorde kitschen allenarådande. Inte heller den kitschiga nazikonsten vill Griffin se som en nostalgisk erinran om en tid som flytt, utan den skulle uttrycka det nya rikets hälsosamma anda.[66] Griffin ställer sig också på Baumans sida i fråga om Förintelsen: "At the root of the Holocaust was the state-led drive for a fully designed, fully controlled social world."[67]

Talcott Parsons, däremot, ser nazismen som antimodern, både strukturellt och ideologiskt. Han har ägnat flera artiklar åt analysen av fascism och nazism[68]. Frågan han ställer är hur Tyskland kunde komma att avvika från den normala samhälleliga evolutionen i västvärlden[69]. Fascistiska rörelser är enligt Parsons en inneboende risk i det moderna samhället[70], men till skillnad från bl a

Bauman menar han att denna fascistiska potential kräver speciella omständigheter för att aktualiseras. Utvecklingen i Tyskland måste ses som onormal och inte som ett uttryck för moderniseringen *per se*. Den universella moderniseringsprocessen mötte specifika traditionella mönster i Tyskland, vilket banade vägen för nazismen.

Moderniseringsprocessen – industrialiseringen, urbaniseringen, de ekonomiska konjunkturerna, samt den kulturella rationaliseringen[71] – tenderar att skapa tillstånd av anomi, som Parsons definierar som individens otillräckliga integration i stabila institutionella mönster, en integration som behövs för det sociala systemets smidiga funktion och för den personliga stabiliteten[72]. Moderniseringen gjorde att traditionella handlingsorienterande värden blev otillräckliga för den nya situationen, vilket skapade orienteringssvårigheter i hela västerlandet, åtminstone under en övergångsperiod. Detta bildade en grogrund för karismatiska rörelser som fascism och nazism, vilka erbjöd återintegration och mening[73]. Den psykologiska osäkerhet som produceras av anomi föder "överdeterminerade" reaktioner (alternativt handlingsförlamning), där vissa fenomen och symboler fylls med överdrivet mycket affektiv energi, antingen det nu är hängivenhet, kärlek eller hat. Rationaliseringsprocessens anomiska följder tenderade att ge upphov till ett dualistiskt mönster av överdeterminerade reaktioner på denna process, säger Parsons, och delar av befolkningen kom att samlas kring motsatta poler: den "emancipierade" versus den "traditionella" (eller "fundamentalistiska"). Den emancipierade reaktionen var att omfatta en överdriven upplysningstro, som huserade rationalistisk utopism och som karikerade kvarlevande traditionella mönster som inskränkta och vidskepliga. Den traditionella reaktionen tenderade, enligt samma överdeterminingslogik, att idealisera traditionella värden och strukturer, samt att svartmåla rationaliseringens bundsförvanter. De motsatta reaktionerna kom att verka ömsesidigt förstärkande, eftersom de kunde ta varandras överdrifter som utgångspunkter för sin kritik.[74] I Tyskland blev detta dualistiska reaktionsmönster extra skarpt, hävdar Parsons vidare, och pekar på arbetarrörelsens radikala ideologi å den ena sidan och den radikala konservatismen och nazismen å den andra[75].

En annan följd av människors dåliga institutionella integration som Parsons pekar ut är romantiska tendenser. Det betyder att romantik alltid föds då moderniseringen löper genom en anomisk fas. Den sociala osäkerheten föder orealistiska drömmar om ett idealt liv. I Tyskland kom den romantiska längtan att kanaliseras in i föreställningar om heroism och militär ära, på grund av den auktoritära kulturen. I de anglosaxiska länderna[76] fanns andra vägar för romantiken att ta: drömmen om individuell framgång och den romantiska kärleken.[77]

Dessa vägar var stängda i Tyskland bland annat på grund av statushierarkins rigida formalism och den patriarkala strukturen. Här kommer vi in på de specifika drag av feodalism, militarism, byråkrati och auktoritär social struktur som präglade Tyskland och som Parsons gör till en plattform för att förstå hur nazismen kunde bli möjlig. Junkerklassen, som bar upp feodalismen och militarismen, spelade en framstående roll i den tyska staten. Byråkratin växte inte fram med industrialiseringen, utan hade sina rötter i de centraliserade monarkierna efter medeltiden. Härigenom fanns också en stark bindning till staten och den byråkratiska kulturen präglades av devot lydnad och rigid regeltillämpning. Tillsammans med den strikt formella statushierarkin i samhället som helhet (som tog sig uttryck i bruket av titlar på i stort sett alla samhällsnivåer), bäddade dessa mönster för en auktoritär och patriarkal kultur med en ideologi av "preussisk konservatism".[78]

Rationaliseringsprocessen ledde till att äldre institutionaliserade integrationsmönster, speciellt de traditionella definitionerna av ungdom, könsroller och kvinna, inte längre var funktionella. Den osäkerhet som detta födde ledde till starka romantiska tendenser, särskilt bland medelklassungdom och många kvinnor. Även den lägre medelklassen var dåligt integrerad, i en besvärlig position mellan arbetarklass och etablerad borgarklass, och därigenom ett enkelt byte för romantiska strömningar.[79] Nazismen mobiliserade denna romantik och inkorporerade den i en överdeterminerad revolt mot moderniseringsprocessen *in toto*, menar Parsons. Ideologiskt klumpade nazismen ihop kapitalism, bolsjevism, internationalism, judar, kvinnofrigörelse etc i en enda karikerad fiendebild. Framför allt juden (den kosmopolitiske, inte den ortodoxe) kom att bli en användbar symbol som kunde tjäna som en länk mellan kapitalism och kommunism, varigenom alla tre kunde avvisas som en enda "tyskfrämmande" rationalism.[80]

Trots att Parsons är noga med att avgränsa den "överdeterminerade" nazismen från konservatism i allmänhet, så placerar han den strikt inom den traditionalistiska sfären som mer eller mindre "nymedeltida". Framför allt i en artikel, som försöker besvara frågan om Max Weber hade varit nazist om han hade levat[81], understryker han nazistregimens antimoderna karaktär. Han menar att Tyskland skulle komma att regrediera till feodalism om nazisterna fick fortsätta att styra. Till stöd för denna tes anför han att expropriation utgjorde en stor del av partiets inkomster, och att gränsen mellan dessa inkomster och partifunktionärens privata ägande ofta var suddig. Vidare pekar han på partihierarkin, som inte bara genomsyrade områden som i övrigaVästerlandet var (relativt) fria från den politiska apparaten (ekonomi, undervisning, kultur i snäv bemär-

kelse), utan som också tenderade att av-rationalisera administrationen, i och med att positionen inom partiet gick före allt annat. En ämbetsman måste lyda en högre partifunktionär även inom sitt eget ansvarsområde. Ras- och partipartikularismen pekade, i kombination med tvånget till lojalitet mot Hitler, i riktningen mot en traditionell organisation av auktoritet, i skarp konstrast till den moderna legalism (rättsstaten) som följde på rationaliseringen av rättssystemet.[82]

Argumenten som Parsons lägger fram är starka, men han bortser från att nazisterna inte motsatte sig industrialismen, utan tvärtom bejakade den. En annan aspekt som skulle kunna stödja tesen att modernitet åtminstone delvis ingick i det nazistiska projektet är dess beroende av nationalism. Parsons pekar själv på den historiska förbundenheten mellan nationalism och rationalisering, och kanske måste han därmed revidera sin uppfattning om nazismen som "nymedeltida"? Inte nödvändigtvis, ty, som han också säger, kan nationalismen även utgöra en kanal för antimoderna reaktioner.[83] Sten Dahlstedt och Sven-Eric Liedman visar hur nationalismen ändrade karaktär från ca 1800 till ca 1900. Till en början var nationalismen ofta liberalt orienterad och universalistisk i sina anspråk[84]. Stormakterna konkurrerade om att vara den västerländska civilisationens banérförare. Kring 1900 hade nationalismen dock förändrats och kom – ofta uttalat – att vända sig mot urbanitet, upplysningsförnuft och modernitet, för att i stället vända sig till ett mytologiserat folkliv och landskap. Dahlstedt och Liedman skriver: "Den [nya nationalismen] kopplades till livets estetiska och viljemässiga dimensioner och föreställningarna om att den på något sätt nådde djupare än den begreppsliga kunskapen och förenade sig inte sällan med antiintellektualistiska förhållningssätt."[85] Men samtidigt var nationalismen som den kom att se ut vid tiden för första världskriget beroende av modernitet: folkskola och allmän värnplikt var förutsättningarna för att nationalismen kunde bli framgångsrik. Tidigare hade man nämligen identifierat sig med sin konkreta omgivning, inte med den abstrakta entiteten nation.[86] Det verkar alltså som om sekelskiftesnationalismen innehåller en dubbelhet av modernt och antimodernt.

Jag poängterade ovan likheterna mellan Herders expressivism och den nazistiska nationalismen. Nazismens beroende av *völkisch* ideologi har också nämnts. Den romantiska expressivismen bör dock inte[87], liksom inte heller den *völkische* ideologin *in toto*, betraktas som helt och hållen antimodern. Den ledande *völkische* förläggaren Eugen Diederichs inskärpte kritiskt att ett återvändande till agrarsamhället skulle innebära 20 miljoner tyskars arbetslöshet och nationens ekonomiska ruin[88]. Hos Paul de Lagarde finner vi en idé om att samhället ska vara som det medeltida ståndssamhället, men bara till sin struktur.

I Lagardes samhällsmodell motsvaras medeltidens hantverkare av arbetarklassen.[89] Såväl romantik som *völkisch* ideologi är i första hand fientligt mot upplysningsprojektets och moderniseringens splittrande effekter, i samhälle och i tänkande – inte mot all modernitet som sådan. Min övertygelse är att nazismen kan förstås på motsvarande sätt. Med andra ord behöver Parsons analys korrigeras och jag tror att man kan använda hans egen distinktion mellan den industriella revolutionen och den demokratiska i det syftet[90]. I de termerna kan det hävdas att nazismen främst reagerade mot den demokratiska revolutionen, men i viss mån bejakade den industriella, även om denna placerades i en generellt antirationell ideologi.

Nazismens "reaktionära modernism"

I en artikel med psykologisk utgångspunkt[91] beskriver Parsons den moderna tyska personligheten som dualistisk. Den består av en polaritet av element och är å ena sidan (a) emotionell, idealistisk och romantisk, medan den å den andra är (b) ordningsam, materialistisk, flitig och underkastelsebenägen. På den handlingsmotiverande, sociala nivån var (b) institutionaliserat i det pre-nazistiska Tyskland – i den stikt formella statusskiktningen, i den rigida byråkratin och i den auktoritära kulturen i allmänhet. Den motsatta polen (a), däremot, tillkom bl a som en reaktion mot (b), som en kompensatorisk längtan. Nazisterna lyckades så, enligt Parsons, förena de två polerna genom att kanalisera (a) in i en nationalistisk aggressionspolitik och utnyttja (b) i upprättandet av diktaturen.[92] Denna syntes skulle, i en något överförd bemärkelse, kunna peka mot nazisternas ideologiska integration av antimodernt och modernt: å ena sidan romantisk *Sehnsucht* och å andra sidan målrationalitet.

För att fånga den speciella inställning till det moderna som präglar den ideologiska tradition som mynnade ut i nazismen har germanisten Richard Herzinger myntat begreppet "deutscher organologischer Übermodernismus", en tradition som började med den tidiga politiska romantiken och Johann Gottlieb Fichtes *Reden an die deutsche Nation* (1809)[93]. I korthet går denna "organologiska övermodernism" ut på att den västerländska moderniteten (Frankrike och England, men senare också USA) är rationalistiskt ensidig och förkrympt. Mot den västerländska modernitetens (*Zivilisation*) typiska differentiering, utilitarism, analytiska tänkande, demokratisering och liberalism ställs den tyska "motmoderniseringens" (*Kultur*) tonvikt vid organiska sammanhang, livskraft, ande osv. Denna tankefåra radikaliseras under 1800-talet och kulminerar i den "konservativa revolutionen"[94] med dess syntes av organiskt liv och teknik (fr a hos Ernst Jünger). Den organologiska övermodernismen måste skiljas från restaura-

tiv konservatism, eftersom den förstnämnda bibehåller den politiska romantikens eskatologiska orientering mot en framtida utopi av nationens återfödelse, där den västerländska modernitetens klyftor och splittringar har övervunnits.[95]

Sociologen Jeffrey Herf försöker med sitt begrepp "reactionary modernism" fånga samma sak som Herzinger far efter, nämligen den speciella kombination av antimodernism och framtidsinriktning (i form av teknikkult) som ingick i den nazistiska ideologin och politiken. Utan denna märkliga ideologiska syntes, bejakandet av den moderna tekniken och avvisandet av upplysningens idéer och institutioner, hade den tyska katastrofen aldrig ägt rum, menar Herf. Total antimodernism hade gjort Tyskland maktlöst.[96] Inte heller ska man förstå den militärindustriella rustningen och anammandet av modern teknik generellt som en nazistisk eftergift för realpolitiska omständigheter eller som att Hitler var en makthungrig opportunist (som Lukács menar[97]). Hitlers världsåskådning var bestämmande inte bara för den tyska politiken, utan också för honom själv, hävdar Herf. Hans ideologi var fanatisk och relativt koherent och inte någonstans ställde han sig på teknikfientlighetens sida.[98] Detta betyder inte att Hitler var i linje med upplysningen, trots att han förde in något som vid första anblicken ser ut som ett slags scientism i nazistideologin. Han skrev bl a att nationalsocialismens primära mål var att konstruera en doktrin som skulle vara en hyllning till förnuftet och vidare skrev han att kyrkorna var dömda att gå under tack vare vetenskapernas framsteg[99]. Med förnuft och vetenskap avsåg han sin vulgära socialdarwinism, en högst ovetenskaplig tro på rasmässiga naturlagar som Folket måste underkasta sig för att bli starkt och framgångsrikt. Hänvisningen till naturens lagar ligger långt ifrån upplysningens dröm om naturkontroll (Bacon) – under hela sin karriär fnös Hitler åt tanken att människan skulle kunna kontrollera naturen. Robert A Pois beskriver Hitlers "biologism" som en *mystisk* biologism och han säger: "What Hitler had done was to wed a putatively scientific view of the universe to a form of pantheistic mysticism presumably congruent with adherence to 'natural laws'."[100] Med andra ord behöver inte, som Bauman tror, nazisternas strödda hänvisningar till naturvetenskap och läkekonst betyda att de omfattade drömmen om ett totalt rationellt genomlyst och ordnat samhälle. Nazisternas visioner innehöll en minst lika stor dos av upplysningsfientlig ideologi och judarna blev Folkets fiender kanske inte främst för att de uppfattades som "smuts" i det moderna samhällsbygget, utan för att de utpekades som syndabockar för det i det moderna som den nazistiska ideologin inte kunde tåla, nämligen splittringen av samhälle och världsbild.

Låt mig återvända till den "reaktionära modernismen". Den föddes bland de tekniska akademikerna i Tyskland runt sekelskiftet och Herf visar[101] att

den dominerande idétraditionen bland de tyska ingenjörerna var starkt politiskt ideologisk och att denna ideologi senare visade sig ha stora kontaktytor mot nationalsocialismen. Bilden som Bauman målar upp, att modernt instrumentellt handlande riskerar att göra människor ansvarslösa för allt bortom att fullgöra sin specialiserade uppgift, har inte full bärkraft då det gäller Nazitysklands ingenjörer. Det var knappast det värdeneutrala målrationella handlandet som utmärkte händelseförloppet i Tyskland, utan snarare avsaknaden därav. Att ställa ingenjörerna och ideologerna mot varandra är att underskatta ingenjörernas nazikompatibla ideologi och fungerar faktiskt nazistapologetiskt – naziteknokratens enda skuld blir aningslöshet. Albert Speer, rustningsminsiter 1942-45, urskuldar sig i sina memoarer med att han bara var en apolitisk teknokrat. Denna Speer-legend har dock vittrat sönder i senare forskning[102] och den weberianska synen på teknokraten som en människa vars enda ideologi är effektivitet och okritisk lydnad är alltså delvis missvisande då det gäller Tredje Riket.

Under weimartiden kom det till stånd en intellektuell *Streit um die Technik*, som handlade om förhållandet mellan teknik och *Kultur*[103]. Första Världskriget var på många sätt avgörande för teknikens position i civilisationskritiken och många insåg att drömmen om ett starkt Tyskland knappast var förenlig med antiindustrialism. Det var efter kriget som icke-tekniska intellektuella som Ernst Jünger kom att förena antirationalism, upplysningsfientlighet och romantisk våldskult med teknikkult. Jünger kom att hylla viljan på bekostnad av den "döda" rationaliteten genom att peka på "hårdheten" i den tekniska kampen mot naturen[104]. Den romantik som de reaktionära modernisterna omfattade var en krigisk och maskulin romantik, inte en feminint sentimental. (Detta återspeglas i Goebbels' ständigt upprepade ord om att Tyskland ska präglas av *stählernde Romantik*, en romantik av stål[105]) Likt modernismen i allmänhet satte man estetiken (en hård, viljeförknippad estetik – t ex hyllades skyttegravarnas form och skönhet) över – den borgerliga – moralen. Tekniken tolkades som en manifestation av denna vilja till brutal skönhet. Genom detta bidrog de reaktionära modernisterna till en nihilistisk och antirationalistisk lovsång till tekniken.[106]

Gottfried Feder skilde mellan den judiska "parasitära" finansen och det "kreativa" och produktiva kapitalet[107], en teori som kom att kompletteras med syntesen av teknik och romantik. Epoken av kommersialism och teknikens fångenskap under den judiska andan var över för Tysklands vidkommande. Fienderna var dock fortfarande fångna i judarnas nät och skulle därför hamna på efterkälken i den tekniska utvecklingen. NSDAP hade räddat tekniken från själlösheten, sade Fritz Todt stolt om sina motorvägar, som inte bara var en tek-

nisk triumf utan också ett uttryck för den "tyska essensen". Motorvägsbygget flödade ur en enhetlig *Geist* och var ett konstnärligt projekt som smälte samman med det tyska landskapet.[108] Liknande ord hördes om Volkswagen, flygvapnet och Albert Speers *Amt Schönheit der Arbeit* – alltihop var uttryck för nazistteknik, d v s teknik befriad från judiskt kapital och judisk rationalism. NSDAP hade åstadkommit en syntes av teknik och organisk kultur.[109]

Det Herf lär oss är att nazismens kombination av romantiskt reaktionärt språkbruk (Folk, ande, ras, *Blut und Boden*, autencitet etc) och dess delvis moderna praktik (motorvägar, rustning och andra tekniska satsningar) inte är en motsägelse: dess ideologi utgör nämligen en säregen syntes av antimodernism och tekniktro. Man förkastade upplysning och rationalitet, som i *völkisch* anda ansågs vara förtorkat, judiskt och dött. Detta fick konsekvenser även för den tyska teknik man ville föra upp till nya höjder. Herf ger exempel och argumenterar övertygande för att nazisternas antirationalistiska (han skriver "irrationalistiska") ideologi lade hinder i vägen för nyktert målrationellt handlande och tekniska framsteg. Doktrinen om den "ariska fysiken", som skulle ersätta "judisk" fysik, gjorde stor skada på tysk atomforskning. (Nazisternas förkärlek för teknik utsträcktes inte till att omfatta den moderna teknikens förutsättning, naturvetenskapen, som på *völkisch* manér betraktades som livsstympande rationalitet.) Men även på mindre uppenbara sätt hindrades de tekniska framstegen: "The combination of appointments based on ideological rather than scientific and technical criteria with bureaucratic conflicts over jurisdiction hindered technical innovation and research."[110] Antalet patent minskade jämfört med Weimarrepublikens sista år och även motorvägarna och de framsteg som brukar förknippas med nazisternas fyra-års plan baserades på forskning från före 1933. Vid krigsutbrottet var Tysklands teknik både kvalitativt och kvantitativt underlägsen dess fienders och själva beslutet om krig trots detta (och fr a vägran att söka fred efter 1941) ser Herf – helt riktigt, enligt min mening – som resultatet av ett ideologiskt förakt för nyktra mål-medel kalkyler.[111] Nazitysklands självdestruktivitet visar i vilken hög grad som ideologi styrde handlandet. Hitler motiverades inte av opportunism, utan av en vägran att se realiteterna i vitögat. Traditionell preussisk maktpolitik hade varit en bättre väg att skapa ett starkt Tyskland, men Hitlers rasideologiska utopism omöjliggjorde också denna strategi. Undertryckandet av alternativa verklighetsbeskrivningar gjorde att de nationalsocialistiska visionerna blev "absolut sanna", vilket störtade Tyskland i fördärvet.

I Tyskland fanns en stark antirationalistisk tradition som den reaktionära modernismen kunde rida på, en upplysningsfientlighet utan motstycke i övriga

Europa. Dessutom var den tyska moderniseringen unik och ingen lyckosam borgerlig revolution ägde rum: bourgeoisin, den politiska liberalismen och upplysningen förblev svaga[112]. De feodala strukturerna var varaktiga. Denna kontext banade väg för romantik och reaktionär modernism, som såg till att upplysningens ideal inte fick något stort genomslag i Tyskland, där situationen kring sekelskiftet präglades av den mäktiga jordägaradeln, militärens speciella traditionella maktställning, bristande demokratiska institutioner och traditioner, de patriarkala och auktoritära strukturerna i familj och arbetsliv, medelklassens osäkra position mellan konservativ överklass och en växande organiserad arbetarklass.[113] Den auktoritära politiska kulturen förblev stark och detta gjorde att Weimarrepubliken, demokratisk och icke-auktoritär, kom att uppfattas som illegitim av många. Browning skriver: "Det var just det förhållandet att nazisterna krossade demokratin och återupprättade ett auktoritärt politiskt system, där de gemensamma skyldigheterna var överordnade individens rättigheter, som gav dem legitimitet och popularitet i breda folklager."[114] För lite upplysning, inte – som Bauman hävdar – för mycket, gjorde den tyska katastrofen möjlig. Utan upplysningens fria åsiktsutbyte finns ingen möjlighet att pröva ideologiska försanthållanden mot alternativa verklighetsbeskrivningar eller, ytterst sett, mot verkligheten[115].

Avslutande diskussion

Avslutningsvis ska jag kritiskt diskutera Baumans analys av Förintelsens förment moderna orsaker. Jag ska också kritisera hans postmodernistiska teoretiska utgångspunkter samt hans syn på det moderna projektet. Härigenom ställer jag mig på upplysningsvännernas sida: Nazityskland och dess folkmord bör inte tolkas som en följd av upplysningsprojekt och modernisering, utan tvärtom som upplysningsprojektets kollaps.

Baumans sammankoppling av Förintelsen med det moderna projektet (eller upplysningsprojektet) sönderfaller i tre delar, delvis motsägelsefulla: a) Den moderna byråkratin skapade målet om judeutrotning i sitt rutinmässiga målrationella förfarande, som det bästa medlet att uppnå målet om ett judefritt territorium; b) den moderna administrationen och tekniken var medlet som infriade det delvis anti- eller förmoderna målet om ett judefritt territorium; c) själva målet om ett judefritt territorium växte fram ur den moderna drömmen om ett rationellt och enhetligt samhälle, en dröm som inte tolererar några tveksamheter. Jag ska bemöta Baumans argument punkt för punkt.

Ad a): Att beskriva Förintelsens idé som en produkt av rent målrationellt förfarande synes mig tvivelaktigt, eftersom det underskattar det faktum att byrå-

kratin inte var vilken modern byråkrati som helst, utan en *nazistisk* byråkrati. Graden av ideologisk övertygelse inom denna är näst intill omöjlig att slå fast, men säkerligen spelade antisemitismen en större roll än vad Bauman menar. Dessutom visar en närmare granskning att såväl deportering (inklusive det något exotiska Madagaskar-projektet) som utrotning var idéer som var i omlopp i den *völkisch*-rasistiska tankevärlden och man skulle i stället kunna teckna händelseförloppet från utvisning till utrotning som förverkligandet av ideologisk vilja under krigets skugga. "Den slutgiltiga lösningen" *kan* ha tillkommit ur värdeneutrala och målrationella kalkyler, men den *kan* också vara resultatet av målrationalitet inom ramarna för ett universum av gemensamma värden där utplåningen av den "judiska rasen" stod högt på önskelistan.

Ad b): Jag har föga att invända när Bauman säger att byråkrati och teknik bara var medlen för infriandet av icke-moderna mål (ett påstående som är underordnat i Baumans argumentation och som motsägs av honom själv). Två kommentarer är dock på sin plats. *För det första* är förloppet skisserat på detta vis inte skäl nog för att hävda att Förintelsen hade moderna orsaker. Om en galning använder sin bil för att köra över små barn så skyller man väl inte gärningen på bilen? Nå, jag vill inte förringa det problem som Bauman trots allt pekar på, nämligen farorna som är inneboende i en byråkrati. Browning visar också hur arbetsdelning och specialisering ledde till att folkmordet var lättare att genomföra för de inblandade. Hjärtlöshet är en möjlig bieffekt av värdeneutral byråkrati. *För det andra* visar Herf hur det tekniska handlandet i Nazityskland inte var så värdeneutralt och styrt av effektivitetskriterier som Bauman tror. Åtminstone på ett viktigt instrumentellt område – teknologins – ingick ideologiska beståndsdelar till den grad att det nyktra målrationella handlandet blev hämmat. Parsons visar dessutom att byråkratin avrationaliserades genom att underställas partihierarkin.

Ad c): Baumans bild av hur Nazityskland var ett försök att förverkliga en utopi av upplysningssnitt, nämligen drömmen om det rationellt ordnade (rasmässigt) enhetliga samhället, stöter på motstånd i det faktum att nazistideologin var uttalat upplysningsfientlig och antirationell. Inte heller den nazistiska rasismen hade på något entydigt sätt sina rötter i upplysningen och vetenskapen, utan i minst lika hög grad i upplysningsfientligt tänkande. Parsons visar, liksom Mosse, hur juden kom att utpekas som en samlingssymbol för det man ogillade i moderniseringsprocessen. Om den faktiska nazistiska politiken styrdes av *völkisch*-romantisk ideologi kan diskuteras, men det kan inte förnekas att vanliga temata i den *völkische* ideologin – inte minst dess antisemitism – lade grunden för den nazistiska ideologin, d v s skapade de *visioner* som ledde fram till det

praktiska målet om ett judefritt territorium.

Baumans teoretiska förtecken är postmodernistiska, vilket ligger till grund både för hans analys av "främlingen" (juden) som "smuts" i det moderna samhällsbygget och för hans uppfattning om det moderna projektet som ett monolitiskt företag som syftar till enhetlighet och absolut ordning. Den förnuftets och upplysningens "dialektik" som postmodernismen formulerar och som Bauman tillämpar på judeförföljelsen är suggestiv. Den är dock djupt problematisk. Som generell begreppslig dialektik är den naturligtvis ohållbar, eftersom begreppens innehåll urholkas så mycket att ett orwellskt nyspråk står för dörren. Ja, begreppet förnuft implicerar förekomsten av sin motsats, liksom "ordning" implicerar "kaos". Men betyder det verkligen att de binära oppositionerna innehåller element av varandra till den grad att gränsen mellan dem blir suddig? Då blir också "krig är fred" en rimlig utsaga, eftersom begreppet "krig" är beroende av begreppet "fred". Anledningen till denna lapsus i det postmodernistiska tänkandet är det ensidiga betonandet av skillnaden mellan tecken som det som ger tecknet dess identitet. För att det ena ska kunna skiljas från det andra krävs att det ena har positiva egenskaper som skiljer sig från det andras positiva egenskaper. Begreppet "hund" måste förvisso skiljas från begreppet "katt" för att vara "hund", men blir inte "hund" enbart i kraft av att vara "icke-katt". Något som definieras uteslutande *via negativa* blir substans- och egenskapslöst och upphör ytterst att finnas till som objekt för kunskap. Alltså återstår för den postmodernistiska dialektikern ett mer empiriskt förfarande, där han/hon pekar ut de speciella fall då en dylik dialektik verkligen går att urskilja. Bauman försöker göra det då han vill visa hur upplysningens strävan efter en rationellt genomlyst värld skapar skuggor – ordningen producerar oavbrutet kaos, som i sin tur inbjuder till mer ordning. Av historiska skäl blev judarna "kaos" och måste därför elimineras. Men, vilket påvisandet av nazismens beroende av *völkisch* ideologi och romantik har visat, är detta en tveksam bild av den nazistiska visionen. Dessutom är Baumans postmodernistiska syn på modernisering och upplysning som en strävan efter det totala och absoluta tvivelaktig.

I sin skildring av moderniteten understryker Bauman hur avtraditionalisering och sekularisering skapade ett slags den sociala ordningens vakuum, som det moderna projektets dirigenter försökte fylla med instrumentella konstruktioner. Med hjälp av social ingenjörskonst skulle befolkningen manipuleras och kontrolleras, fås att passa in i det moderna samhälle där en "ny naturenlighet" konstruerades. Detta är dock en skev bild av det moderna, en ensidig beskrivning som tar avstamp i vissa upplysningsfilosofers närmast religiösa övertro på förnuft och framsteg (t ex Condorcet), medan andra upplysningstänkare negligeras[116]. Mer

generellt uttryckt förbiser denna postmodernistiska schablonbild av modernitet och upplysning framväxten av den demokratiska rättsstaten[117]. En mer fullständig bild av upplysningsprojektet talar, i linje med Habermas, om strävan efter en dubbel befrielse (där de två elementen förvisso kan stå i ett spänningsfyllt förhållande till varandra): å ena sidan Bacons upplysning i form av frigörelse från naturen genom det instrumentella handlandet och å andra sidan Kants upplysning i form av befrielse från mänskligt herravälde genom det fria rationella samtalet[118]. Uttryckt i de termerna, vände sig nationalsocialismen främst mot upplysningens kantianska ben, medan man däremot partiellt bejakade naturbehärskningen, som dock integrerades i en antirationalistisk ideologi. Den märkliga inkorporeringen av den moderna tekniken och den estetiska modernismens prioritering av skönhet över moral i en generellt antimodern världsåskådning har fått forskare att mynta begrepp som "reaktionär modernism" eller "organologisk övermodernism", bra begreppsbildningar som, utan att förneka de inslag som otvivelaktigt var av modern karaktär, sätter fingret på nazistideologins längtan efter infriandet av en total världsåskådning av förmodernt slag[119]. Likt romantikerna ogillade nazisterna splittringen av tänkande och samhälle och dess huvuddrag var en vilja till avdifferentiering. Inom tänkandet återinförde man en Absolut Sanning, den germanska rasens överlägsenhet, och inom samhället återinförde man en likaledes Absolut instans, Führern.

Filosofen Martin Seel karakteriserar det moderna med följande ord: "Förlorad är varje vittomfattande traditionell auktoritet, förlorad är en enhetlig världsbild, förlorad är en transcendent menings förbindlighet."[120] Om denna förlust accepteras, d v s om moderniteten bejakas, betyder det att samhället har att hämta sin normativitet ur sig självt genom fri politisk viljebildning. Detta skedde ej i Hitlertyskland, där normativiteten förlades i en okritiserbar ideologisk instans – en ny helighet instiftades. Det moderna projektet kollapsade.

Fotnoter

[1] Bauman, 1991a och 1991b.
[2] Michael Prinz, 1994 s 338.
[3] Herf och Mosse använder termen "irrationell". Jag tycker att "antirationell" är bättre när det gäller nazistideologin som i mycket var just uttalat upplysnings- och rationalitetsfientlig.
[4] Mosse, 1966.
[5] Prinz, 1994 s 353-354.
[6] Lars O Ericsson i DN 4 maj 1998 får stå som ett exempel på striden mellan modernister och postmodernister i frågan om Auschwitz: "I koncentrerad konstnärlig gestalt innehåller detta verk [utställning av Cecilia Heisser på Galleri Larsen] en förnuftskritik som förtjänar att tas på djupaste allvar. Icke minst i dag, när upplysningstraditionens okritiska försvarare, nu senast Ulf Ofverberg (DN 27/4), börjat insinuera att postmodernismens slutstation heter Auschwitz. För om Auschwitz bör förknippas med någonting, så är det med en upplysningsrationalism som löpt amok, och inte med postmodernismens uppgörelse med det moderna projektets förnuftsdyrkan."
[7] Mikael Carleheden (1996 s 153-157) använder sig av begreppsparet det "klassiskt moderna" och det "andra moderna" för att skilja på upplysning i Condorcets teknokratiska bemärkelse och den upplysning som i stället för ett monolitiskt förnuftsbegrepp sätter det rationella och demokratiska samtalet. Det "andra moderna" är också en modernitet som bär på sin egen kritiska självreflexion (sedan Hegel).
[8] Jag utgår där främst från George L Mosse (1966) och Nicholas Goodrick-Clarke (1992).
[9] Horkheimer och Adorno, 1981 s 17. Det är deras svepande analys av det naturbehärskande förnuftets barbariska konsekvenser som föregick postmodernismens förnuftskritik. Den andra aspekten av Horkheimer och Adornos bok, de marxistiska analyserna, delas generellt inte av postmodernisterna, vilka menar att marxismen är en variant av det "herretänkande" eller de "Stora Berättelser" som upplysningen framfödde.
[10] Horkheimer och Adorno, 1981. För deras analys av nazismens antisemitism se fr a aa s 197-240.
[11] Horkheimer och Adorno vilar i sin uppfattning om magi på James G Frazer och E B Tylor, som ser magi som en primitiv teknologi sprunget ur en rädsla för naturen. Jag har kritiserat denna magiuppfattning annorstädes (Schmitz, 1998 s 41-45).
[12] Moderniseringen under kapitalismen behöver inte leda till fascism, enligt Horkheimer och Adorno, utan kan också leda till den senkapitalism som utmärks av kulturindustrin. Denna samhällsform (USA) är dock fascismens ekvivalent, om än "mjukare". Se Horkheimer och Adorno, 1981 s 143-195.
[13] Aa s 11. Utifrån detta kan man rätteligen hävda att Horkheimer och Adorno aldrig avvisade det moderna projektet, utan ingick i det som en del av dess kritiska självreflektion. Emellertid finns det i *Upplysningens dialektik* tendenser till en totaliserande förnuftskritik. Författarna är ambivalenta.
[14] Derrida, 1976 s 18, 47.
[15] Foucault, 1986.
[16] Bauman, 1991a s 147.
[17] Aa s 93. Som sådana nazivisionärer nämner Bauman Adolf Stöcker, Dietrich Eckart, Alfred Rosenberg, Georg Strasser och Joseph Goebbels. Listan skulle dock kunna göras längre.
[18] Ibid.
[19] Aa s 148.
[20] Bauman vilar i sin moralsyn explicit och tungt på Emmanuel Levinas' filosofi.
[21] Bauman, 1991a s 36.
[22] Aa s 37-38.
[23] Bauman drar denna slutsats utifrån Karl A Schleuners *The Twisted Road to Auschwitz* (1970).
[24] Bauman, 1991a s 38-39
[25] Bauman, 1991b s 3.
[26] Att Bauman talar om moderniteten i imperfektum beror på att han menar att det moderna samhället nu har gått in i ett nytt stadium, det postmoderna. Inte så att de moderna dragen helt har försvunnit – de lever vidare parallellt med de postmoderna men spelar så att säga i division två. Se Bauman, 1992 s 23-24.
[27] Bauman, 1991b s 8.
[28] Jfr Derrida, 1982 s 3-7.
[29] Bauman, 1991b s 13.
[30] Aa s 56.
[31] Aa s 61-64.
[32] "Tysk" och "Tyskland" ska här förstås i vid bemärkelse som inkluderandes större delen av Centraleuropa, där det tyska språket och den tyska kulturen dominerade.
[33] Bauman, 1991b s 80.
[34] Bauman, 1991a s 86.
[35] Aa s 88.
[36] Aa s 102-105.
[37] Browning, 1998 s 176-177, 183-184, 190.

[38] Jfr nedan.
[39] Rosenberg blev ledare för NSDAPs "andliga och värlsåskådningsmässiga skolning och fostran" 1934. Se Webb, 1991 s 314.
[40] Jfr Lukács, 1985 s 268.
[41] För en bra redogörelse för Nietzsches ideologiska inflytande på både nazismen och helt andra rörelser och strömningar i Tyskland, se Aschheims *The Nietzschean Legacy* (1992).
[42] Jag skriver "Folk" med stor begynnelsebokstav för att indikera att det är det tyska "Volk" som avses, ett begrepp som från åtminstone mitten av 1800-talet och till Andra Världskrigets slut är fyllt av politiska och metafysiska innebörder.
[43] Noll, 1996 s 72-73. Se även Grimm och Hermand (red), 1993.
[44] Mosse, 1966 s 31-39.
[45] Om "reaktionär modernism", se nedan.
[46] Den romantiska idén om en korrespondens mellan den inre och den yttre världen var ett ämne för flera "vetenskapliga" projekt i början av seklet. Ett ex är Dr Burger-Villingens "plastometer", ett redskap som genom att mäta en människas ansikte sades kunna kartlägga hennes själ. Mosse, 1966 s 95.
[47] Lukács, 1985 s 259, 262; Mosse, 1966 s 94-97.
[48] Mosse, 1966 s 78.
[49] Aa s 75-76.
[50] Guido von List (1848-1919) var en viktig *völkisch* mystiker och antisemitisk pangermanist bosatt i Wien. Hans lära, den s k ariosofin, radikaliserades och spreds än mer av hans lärjunge Jörg Lanz von Liebenfels (1874-1954). Slående likheter mellan ariosofiska idéer och företeelser i Nazityskland har fått forskare att spekulera om huruvida Hitler läste Liebenfels tidskrift, *Ostara - Zeitschrift für Blonde,* men inga definitiva bevis har kunnat läggas fram. Goodrick-Clarke, 1992 s 63-64, 97.
[51] Aa s 76-77.
[52] Se Goodrick-Clarke, 1992 och Mosse, 1966.
[53] Mosse, 1966 s 300, 309. Se även Herf, 1984 s 191.
[54] Mosse, 1966 s 279, 292, 298, 310, 317; Webb, 1991 s 213-218, 238-242, 244-245, 247-257, 260, 294.
[55] Deportering av judar till Madaskar föreslogs av Jörg Lanz von Liebenfels. Goodrick-Clarke, 1992 s 97.
[56] Se fr a Goodrick-Clarke, 1992, men också Mosse, 1966.
[57] Mosse, 1966 s 225-226.
[58] Turner, 1975 s 119-122.
[59] Taylor, 1991 s 9-11.
[60] Arvidsson, 1998 s 128-129.
[61] Herf, 1984 s 30.
[62] Aa s 13-15.
[63] Viktig i detta sammanhang, både som exempel och som verkningshistoria, är Herman Löns' *Der Wehrwolf* (1910), den mest berömda av de tyska bonderomanerna. I denna nådde den *völkische* agrarromantiska våldskulten sin kulmen. Se Mosse, 1966 s 25-26.
[64] Smelser, 1994 s 71-92.
[65] Prinz, 1994 s 351.
[66] Griffin, 1994 s 14-15.
[67] Aa s 16.
[68] Jag utgår i första hand från två artiklar, "Sociological aspects of fascist movements" (1942) och "Democracy and social structure in pre-nazi Germany" ([1942] 1969a), Den sistnämnda kallas av författaren i ett förord den mest innehållsrika och fokuserade han skrivit i ämnet (Parsons, 1969 s 61).
[69] Parsons, 1969 s 60.
[70] Parsons, 1942 s 138.
[71] Då det gäller kulturens rationalisering, understryker Parsons (1969a s 77) sekulariseringen, uppluckringen av traditionell moral och den rationella kritiken av traditionella och konservativa symbolsystem överhuvud taget.
[72] Parsons, 1942 s 138-139.
[73] Ibid; Parsons, 1969b s 110.
[74] Parsons, 1942 s 144-145; 1969a s 77-78.
[75] Parsons, 1969a s 78.
[76] Parsons funktionalistiska evolutionism tenderar att ställa upp de anglosaxiska länderna (fr a USA) som moderniseringens norm.
[77] Parsons (1969a s 78-81) menar att den militaristiska romantiken i Tyskland blev den "funktionella motsvarigheten" till den romantiska kärleken och den individuella framgångens romantik i USA och Storbritannien.
[78] Aa s 67-69.
[79] Parsons (1942 s 144n) stöder sin analys på uppgifter som pekar på att nazismen fick sitt starkaste stöd från lägre medelklass, ungdomar och kvinnor.

[80] Aa s 143. Jfr också Parsons, 1969b s 116.
[81] "Max Weber and the contemporary political crisis" ([1942] 1969b). En fråga som besvaras nekande.
[82] Parsons, 1969b s 114, 116-119.
[83] Parsons, 1942 s 145.
[84] Dahlstedt och Liedman, 1996 s 108.
[85] Aa s 109.
[86] Aa s 19-21.
[87] Jfr Taylor, 1991.
[88] Mosse, 1966 s 55.
[89] Aa s 35.
[90] Det kräver dock att man bortser från hans speciella evolutionära schema (där den brittiska industriella revolutionen och den franska demokratiska når sin fullbordade sammansmältning i USA). Parsons, 1971 s 74.
[91] "The problem of controlled institutional change" ([1945] 1969c).
[92] Aa s 134. Se även Parsons, 1969a s 67-72.
[93] I sin filosofiska gärning stod Fichte långt ifrån Herder och den romantiska expressivismen, men *Reden* präglas av (retoriska?) satser som ligger helt i linje med Herder och hans efterföljare, inte minst genom tonvikten vid det tyska språkets unika karaktär.
[94] Om den konservativa revolutionen, se *Res Publicas* temanummer om denna (nr 23 1993).
[95] Se Herzinger, 1995.
[96] Herf, 1984 s 1.
[97] Lukács, 1985 s 279.
[98] Herf, 1984 s 193-194.
[99] Pois, 1986 s 39.
[100] Ibid.
[101] Herfs undersökning av de tyska ingenjörernas ideologi står i tacksamhetsskuld till historikern Karl-Heinz Ludwigs *Technik und Ingenieure in Dritten Reich* (1979).
[102] Det har t ex visat sig att Speer, när han var rustningsminister, kritiserade de specialister som bara brydde sig om sina egna områden och var blinda för den större helheten. Herf, 1984 s 154.
[103] Aa s 18.
[104] Aa s 29.
[105] Aa s 3.
[106] Aa s 30, 33.
[107] Aa s 41. Feder var en ledande naziideolog som officiellt uppskattades av Hitler främst innan NSDAPs nära samarbete med vissa industrimagnater tog sin början.
[108] Aa s 204.
[109] Aa s 207.
[110] Aa s 202.
[111] Se aa s 203-204.
[112] Se även Browning, 1998 s 209-210.
[113] Prinz, 1994 s 353-354.
[114] Browning, 1998 s 234.
[115] Jfr den popperianska vetenskapsteorin, som (allmänt talat) ser ett fritt kritiskt samtal inom forskarsamhället som en grundval för kunskap.
[116] Sven-Eric Liedman (1997 s 25) argumenterar för att det moderna projektets tillskyndare (Habermas) och dess motståndare (Lyotard) utgår från olika upplysningstänkare (Kant resp Condorcet).
[117] Jfr Carleheden, 1996 s 182.
[118] I *Erkenntnis und Interesse* [1968] artikulerar Habermas denna dubbelhet som antropologiska kunskapsintressen: ett instrumentellt intresse av naturbehärskning å ena sidan och ett kommunikativt intresse av förståelse å den andra. Habermas, 1978 s 194. I TKH är detta omformulerat till två typer av handlande, ett icke-socialt subjekt-objekt handlande, och ett socialt intersubjektivt handlande (då det instrumentella subjekt-objekt handlandet överförs till en social situation får vi vad Habermas kallar ett strategiskt handlande, där det ena subjektet objektiveras). Habermas, 1984 s 285.
[119] Habermas (1998 s 326-330) understryker hur det moderna projektet är avhängigt utdifferentieringen av rent förnuft, praktiskt förnuft och estetik ur de traditionella kosmologier där dessa distinktioner inte gjordes. Det sanna, det goda och det sköna strålade i det förmoderna samhället samman i Gud, som garanterade dessa sfärers enhet. I den nazistiska ideologin förenades pånytt dessa sfärer i en totalitet med en ny absolut garant.
[120] Seel cit i Carleheden, 1996 s 155.

Referenser

Arvidsson, S. (1998) "Världens bästa myter och sagor. En begreppshistoria.", *Res Publica* 40: 126-147.

Aschheim, S. (1992) *The Nietzsche Legacy in Germany 1890-1990.* Berkeley: University of California Press.

Bauman, Z. (1991a) *Auschwitz och det moderna samhället.* Uddevalla: Daidalos.

Bauman, Z. (1991b) *Modernity and Ambivalence.* Oxford: Polity Press.

Browning, C. R. (1998) *Helt vanliga män.* Falun: Norstedts.

Carleheden, M. (1996) *Det andra moderna.* Eslöv: Daidalos.

Dahlstedt, S. & Liedman, S.-E. (1996) *Nationalismens logik.* Lund: Natur och kultur.

Derrida, J. (1976) *Of Grammatology.* Baltimore: John Hopkins University Press.

Derrida, J. (1982) *Margins of Philosophy.* Brighton: Harvester Press.

Ericsson, L O. (1998) *"Med oklar lösning.",* DN (Kultur) 4 maj.

Foucault, M. (1986) *Vansinnets historia.* Stockholm: Arkiv förlag.

Goodrick-Clarke, N. (1992) *The Occult Roots of Nazism.* New York: New York University Press.

Griffin, R. (1994) "Modernity under the New Order: The Fascist Project for Managing the Future." i serien *Modernity and Post-modernity: Mapping the Terrain.* Politics Department of Oxford Brookes University.

Grimm, R. & Hermand, J. (red) (1993) *Re-Reading Wagner.* London: University of Winsconsin Press.

Habermas, J. (1978) *Knowledge and Human Interests.* London: Heinemann.

Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action.* Vol 1. Boston: Beacon Press.

Habermas, J. (1998) *The Theory of Communicative Action.* Vol 2. Cambridge: Polity Press.

Herf, J. (1984) *Reactionary Modernism.* Cambridge: Cambridge University Press.

Herzinger, R. (1995) "Conservative revolution and the tradition of political romanticism – continuity and transformation". Uppsats presenterad vid konferensen *Radical Conservatism in Europe – Yesterday, Today, Tomorrow* vid Lunds universitet 8-10 juni 1995.

Horkheimer, M. & Adorno T. W. (1981) *Upplysningens dialektik.* Malmö: Röda Bokförlaget.

Liedman, S.-E. (1997) *I Skuggan av framtiden.* Stockholm: Bonnier Alba.

Lukács, G. (1985) *Förnuftets banemän.* Lund: Arkiv förlag.

Mosse, G. L. (1966) *The Crisis of German Ideology.* London: Weidenfeld and Nicholson.

Noll, R. (1996) *The Jung Cult.* Glascgow: Fontana Press.

Parsons, T. (1942) "Sociological aspects of fascist movements", *Social Forces* 21: 138-147.

Parsons, T. (1969a) "Democracy and social structure in pre-nazi Germany" s 65-81 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure.* New York: The Free Press.

Parsons, T. (1969b) "Max Weber and the contemporary political crisis" s 98-124 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure.* New York: The Free Press.

Parsons, T. (1969c) "The problem of controlled institutional change" s 125-156 i Parsons, T. (red) *Politics and Social Structure.* New York: The Free Press.

Parsons, T. (red) (1969) *Politics and social structure.* New York: The Free Press.

Pois, R. A. (1986) *National Socialism and the Religion of Nature.* New York: St Martin's Press.

Prinz, M. (1994) "Nachwort" s 335-361 i 1994 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Prinz, M. & Zitelman, R. (red) (1994) *Nationalsozialismus und Modernisierung.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Res Publica 23 (1993) Tema: Konservativ revolution.

Res Publica 40 (1998) Tema: New Age/Gnostisk renässans.

Schmitz, C. (1998) "Byrådirektören bland tomtar och troll" i *Res Publica* 40: 31-52.

Smelser, R. (1994) "Die Sozialplanung der Deutschen Arbeitsfront" s 71-92 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Taylor, C. (1991) *Hegel och det moderna samhället.* Uddevalla: Röda bokförlaget.

Turner, H. A. (1975) "Fascism and Modernization" s 117-139 i Turner (red) *Reappraisals of Fascism.* New York: New Viewpoints.

Turner, H. A. (red) (1975) *Reappraisals of Fascism.* New York: New Viewpoints.

Webb, J. (1991) *The Occult Establishment.* La Salle: Open Court.

Zitelman, R. (1994) "Die totalitäre Seite der Moderne" s 1-20 i Prinz, M. & Zitelman, R. (red) *Nationalsozialismus und Modernisierung.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Abstract

Two opposite parties in the debate about modernity, the postmodernists and the modernists, share a common concern, Holocaust, which in both cases serves as a reference of almost absolute evil in modern history. Its interpretation, however, varies. Postmodern Zygmunt Bauman, focusing tendencies of repression instead of justice or welfare in the process of modernization, explains Holocaust as a product of modernity.

After accounting for Bauman's position, the *völkisch* and romantic roots of Nazi ideology are reviewed, presenting a different picture. Various interpretations of the relationship of Nazism to modernization are contrasted, ending up in Jeffrey Herf's concept of "reactionary modernism", which underlines the peculiar synthesis of technique-affirmation and romantic anti-modernism in Nazi ideology.

A critique of Bauman's postmodernistic position concludes, infering that the German disaster was due to "too little" institutionalized Enlightenment.

Modernization meant the loss of a unified worldview and of traditional authority. God was overthrown. To affirm modernity hence means to accept these losses, implicating that society has to find its normativity through processes of free political will-formation. This did not happen in Nazi Germany, where normativity was placed in an ideological sphere characterized by sacredness. Holocaust resulted from the collaps of the project of modernity.

Caj Schmitz in memoriam

Doktoranden Caj Schmitz har omkommit i en drunkningsolycka på Bornholm måndagen den 16 augusti 1999. Vi - kollegor och vänner - sörjer honom djupt och han lämnar ett stort tomrum efter sig. Caj var en mycket god människa och en lysande forskare. Som hans handledare finner jag det extra tragiskt att han aldrig hann fullborda den lysande avhandling om modernitet, new age och fascism som skulle vara färdig under 2001.

Lund den 19 augusti 1999.
Göran Dahl